

УДК 37.035.6:159.922:32.019.5

T. O. Bondar, кандидат філософських наук, завідувач кафедри філософії і економіки освіти Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського

Bondar Tetiana, PhD in Philosophy, Head of the Department of Philosophy and Economics of Education, M. V. Ostrohradskiyi Poltava Academy of Continuous Education

E-mail: bondar@pano.pl.ua

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3759-715X>

V. V. Zeliuk, кандидат педагогічних наук, доцент, директор Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського

Zeliuk Vitaliy, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Director, M. V. Ostrohradskiyi Poltava Academy of Continuous Education

E-mail: vvzeliuk@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-6359-9936>

ПАМ'ЯТЬ, ІДЕОЛОГІЯ, ОСВІТА: УРОКИ МИНУЛОГО ДЛЯ СТРАТЕГІЙ МАЙБУТНЬОГО

У статті розкривається актуальність комплексного підходу та розроблення стратегічних рішень щодо сучасних викликів із питань, які стосуються історичної пам'яті, ідеології та освіти. Збереження історичної пам'яті і культурного спадку разом із активною просвітою (розвитком критичного мислення, медіа- та історичної грамотності громадян України) в умовах геноциду з боку росії розглядаються як акт опору та самоідентифікації. Запропоновано окремі позитивні освітні практики.

Підкреслюється важливість очищення нації від шаблонів тоталітарного минулого, а також розуміння тактики й ідеології агресора (пропаганда, русифікація, насадження культу величчя російської культури, переписування історії, ідеологічно заангажовані освітні програми, спеціальна військова підготовка молоді на ТОТ України) для протистояння їм.

Ключові слова: ідеологія, освіта, національна пам'ять, стратегії освіти, історія, постколоніалізм.

MEMORY, IDEOLOGY, EDUCATION: LESSONS FROM THE PAST FOR FUTURE STRATEGIES

The article reveals the relevance of a comprehensive approach and the development of strategic solutions to contemporary challenges related to historical memory, ideology, and education. The preservation of historical memory and cultural heritage, along with active education (developing critical thinking, media literacy, and historical awareness among Ukrainian citizens) amid the genocide by Russia, is seen as an act of resistance and self-identification.

The importance of cleansing from the patterns of totalitarian past is emphasized, as well as understanding the tactics and ideology of the aggressor to effectively counter them. This includes resisting propaganda, Russification, the imposition of a cult of Russian cultural greatness, and the promotion of distorted historical narratives. The article discusses the dangers of manipulation and psychological pressure from Russian authorities on Ukrainian youth living in temporarily occupied territories, highlighting ideological processing, the removal of Ukrainian textbooks, and the introduction of Russian educational programs that foster a distorted worldview among children, along with militarization and identity imposition.

Among the positive practices in countering the aggressor's propaganda are the continuation of Ukrainization and decolonization, as well as active educational initiatives. These initiatives include developing critical thinking and media literacy, providing resources like educational films and books about Ukrainian history, heroes, and culture; teaching schoolchildren the basics of international humanitarian law; modernizing history lesson content and formats in schools; utilizing creative methods; and encouraging student participation in competitions and projects focused on researching their family history and country, aimed at fostering critical thinking.

Keywords: ideology, education, national memory, education strategies, history, postcolonialism

Постановка проблеми. Дванадцять років поспіль Полтавська академія неперервної освіти ім. М. В. Остроградського відзначає Дні науки і Європи в Україні проводячи «круглі столи» з актуальної тематики. Війна і обставини, у яких зібрання відбувається нині, зумовили вибір теми для осмислення та обговорення, актуальність якої важко переоцінити – зв'язок науки, освіти, ідеології та національної пам'яті як важливих складових культурного коду, що формує національну ідентичність та сприяє розвитку і виживанню нації. Важливість комплексного підходу й розроблення стратегічних рішень щодо сучасних викликів із питань, які стосуються ідеології, освіти та історичної пам'яті, не менш очевидна, ніж стратегічні рішення в галузі обороноздатності та безпеки країни.

Ідеться не тільки про ефективну протидію в інформаційній війні, а й про успішність етапу самоусвідомлення нації, вироблення прогресивної (націє- і державотворчої, об'єднувальної для громадян України різних національностей) ідеології, очищення від шаблонів тоталітарного минулого, а також розуміння тактики й ідеології агресора – з метою цілеспрямованого опору.

Адже збройною агресією ворог ставить під загрозу не лише територіальну цілісність України – перш за все він прагне знищити нас як націю, народ, що має *інші* цінності, мову, ідентичність, культуру та історію. І це озвучується відкрито як ворожою пропагандою, так і просто з вуст керівництва країни-агресора.

Збереження історичної пам'яті та культурного спадку разом із активною просвітою (розвитком критичного мислення, медіа- та історичної грамотності громадян) в умовах російського геноциду, який офіційно визнаний навіть на рівні Парламентської асамблеї Ради Європи [6], нині є актом опору та самоідентифікації.

Розуміння того, *хто* ми є і *яким* хочемо вибудувати майбутнє наступних поколінь українців – це теж зброя і важливий фактор у протистоянні з агресором. Адже історична пам'ять – це культурна спадкоємність поколінь і чинник формування національної ідентичності – того фундаменту, що нас сплавляє, робить єдиними. Це інструмент для протидії у контексті агресивної інформаційної війни й пропаганди (про місце історії в складній конфігурації механізмів формування національної пам'яті, впливів на свідомість українців та ролі в цьому процесі засобів масової комунікації див.: [4]), що ведеться російською імперією не менш жорстко і безпринципно, ніж фізичне знищення українців.

Метою статті є осмислення взаємозв'язку науки, освіти, ідеології та пам'яті як стратегічно важливих складових культурного коду, що фор-

мують національну ідентичність та допомагають її збереженню. *Пам'ять* про минуле (національна, індивідуальна) – як фундамент, що визначає цінності, ідеали та здатність усвідомлювати і використовувати уроки минулого. *Ідеологія* – як система концептуально оформлених ідей, переконань і настанов, що впливає на наше бачення світу і є керуванням до дії. *Освіта* – не лише як процес передачі знань, умінь та цінностей майбутнім поколінням, а як інструмент, що, базуючись на стратегічних цілях, здійснює формотворчий вплив на спосіб мислення, є ключем до розвитку суспільства в майбутньому.

Розуміння та нейтралізація тих інструментів, які російська пропаганда активно використовує в контексті впливу на пам'ять, ідеологію та освіту українців, є важливим фактором успішності протидії ворогу.

Викладення основного матеріалу дослідження. Серед особливо агресивних інструментів російської пропаганди в цьому контексті варто виокремити русифікацію, насадження культури величі російської культури, а також просування викривленого і переписаного варіанта історії (минулої і сучасної), спрямованого на обслуговування пропагандистської машини війни та нав'язування споживачу ідеї месіанізму «русского міра», «єдиного народу», ненависті щодо «аморального і ворожого» Заходу та «українських фашистів», історичну приналежність України до Росії та недієздатність її як суверенної держави тощо. Це традиційні елементи колонізаторської і загарбницької ідеології, які росія просувала впродовж багатьох років серед власного населення, ретранслюючи через своїх агентів впливу (проросійських політиків та ЗМІ) і в межах незалежної України (про те, як гостро ці наративи нав'язувалися з 2010 року, див.: [4, с.111]).

Агресивна русифікація – основа тактики росії на тимчасово окупованих територіях (ТОТ) України. Один із її інструментів – масове знищення (подекуди показове спалення) українських книг і підручників, завезення великої кількості російських видань, введення російської мови та програм навчання (у 2023 році, наприклад, на ТОТ було завезено близько 2,5 млн російських книг [11; 12]). Особливо масово ввозяться російські переписані підручники з історії для старших класів, що містять грубі маніпуляції про тлумачення української історії та реалії сьогодення і застосовуються як один із важелів імперської експансії.

Така експансія – колонізаторська політика, русифікація і жорстке стирання будь-яких національних проявів, як відомо, є давньою стратегією росії стосовно усіх підкорених народів [9] та активно використовувалася ще з часів московського царства і російської імперії (детально

про корені російської експансіоністської політики є, зокрема, у збірці статей «Менталітет орди» Є. Гуцала [7]).

Нині історія як інструмент використовується агресором у двох напрямках: по-перше, як засіб впливу на доросле населення (у росії та за кордоном) з метою поширення провоянних наративів та формування спотвореної картини світу – і в цьому значенні вона постає як «складова роботи з будівництва інтелектуального ГУЛАГу у 21-му сторіччі» [див.: 3], просуваючи гасла ненависті і переписування минулого. Як свідчить історик А. Петрик, у згаданому переписаному російському підручнику з історії, який введено як загальнообов'язковий для старшокласників росії та масово поширено на окупованих українських територіях, «світ поданий у викривленому /.../ московському баченні. /.../ 230 разів приблизно згадується Захід лише в негативній конотації. Україна – на другому місці за кількістю згадувань, близько 60 разів. Також тільки в негативній конотації. І на третьому місці за кількістю згадувань, статистично, – це країни Балтії, близько 25 згадувань. Також у негативній конотації» [3]. За словами дослідника, Україна у цьому підручнику подається як «ультранацистська» держава, українські націоналісти періоду до 1991 року описані в негативному ключі, як «бандерівці», а час після 2014 року висвітлюється як період «київського режиму» і «хунти». «Всі ці наративи, вся ця «соловйовщина», «кисельовщина», яка просто потоком полилася ще з періоду української революції 2013–2014 років на голови росіянам, – зазначає А. Петрик, – тепер ллється у вуха, голови і, на жаль, у серця української молоді на окупованих територіях» [3].

У цьому і полягає другий напрям впливу російської пропаганди через історію – формування за допомогою освіти викривленої картини реальності (міфологеми про «єдиний народ», «старшого брата», «вигадану Леніним Україну», «укрофашистів», «8 років бомбардування Донбасу» та інші) й русифікація наступних поколінь українців.

Саме така політика здійснювалася в окупованому Криму, де з 2014 року в дитячих садочках і закладах освіти реалізовувалася активна і цілеспрямована стратегія деукраїнізації. Починаючи з 8 років, діти залучались у загони «Юнармії» – молодіжного воєнізованого руху, що досі є одним із головних механізмів мілітаризації, мобілізації й військової підготовки молоді в росії та на захоплених українських територіях. Цей рух позиціонує себе як «військово-патріотичний»: дітей та підлітків навчають користуватися зброєю, стріляти, керувати дронами, а також знайомлять із військовою технікою. А головне – їх про-

пускають через горнило жорсткої пропаганди. На жаль, непоодинокі факти участі випускників «Юнармії» з окупованого Криму та Донбасу у лавах російської армії під час повномасштабного вторгнення в Україну у 2022 році. Окуповане юне покоління під впливом пропаганди і виховання стає ресурсом для армії загарбника у наступних війнах.

Така стратегія теж не нова, подібним чином, як відомо, у XIV – на поч. XIX ст. в Османській імперії виховували яничар (тур. *Yeniçeri*) – елітний військовий корпус дисциплінованої бойової піхоти, що складався з юнаків, захоплених або взятих у полон дітьми на підкорених територіях, переважно з християнських родин, яких навертали в іслам і жорстко виховували як воїнів, відданих султану. Цей процес мав серйозні наслідки для підкорених народів, адже діти, яких вирощували як яничарів, часто поверталися на рідні землі вже як вороги і солдати армії загарбника.

Тож пропаганда й ідеологічна обробка дітей на окупованих територіях України натеper є продуманою тактикою, яку росія як країна-окупант застосовує для закріплення своїх влади і впливу. Як інструменти для цього використовуються:

- Ідеологічний вплив (як і у випадку з яничарами, російська влада намагається змінити світогляд дітей на ТОТ, використовуючи школи, молодіжні організації та медіа, щоб поширювати свою пропаганду та формувати негативне ставлення до України);

- система освіти (зміна навчальних програм, вилучення українських підручників та введення російських, які пропагують російський погляд на історію та сучасні події, сприяючи формуванню в дітей спотвореної пропагандою картини світу);

- мілітаризація молоді (спрямування російських програм на навчання військових навичок, заняття зі стрільби, тактики та використання зброї з метою створення лояльних до російської влади бойових одиниць);

- зміна ідентичності (дітям на окупованих територіях насаджується відмова від української ідентичності та приймання російської, що включає зміну мови спілкування, запровадження російських культурних символів та свят тощо);

- психологічний тиск (діти змушені приймати нові реалії як норму, ізолюються від батьківської культури, друзів та родини, які залишилися на неокупованих територіях).

Ця політика має далекосяжні наслідки для майбутнього, адже діти, які піддалися пропаганді, можуть вирости з глибокими упередженнями та ненавистю до власних країни і культури. Це є трагедією, злочином і вимагає міжнародної уваги та дій для захисту прав дітей на окупованих територіях. А також – чіткої стратегії від україн-

ського суспільства щодо дій уже зараз (контрпропаганда, просвіта, доступ до об'єктивної інформації для мешканців ТОТ тощо), і, що не менш важливо, – стратегії дій на період деокупації захоплених територій України. Адже деокупація – складний процес, який, окрім відновлення контролю над територією, включає й вплив на свідомість людей, що піддавалися пропаганді, відхід від якої не менш складний, ніж після впливу тоталітарних сект. І про це потрібно думати вже в наш час.

Не менш важливою проблемою є опір русифікації і на підконтрольних Україні територіях – як наслідку багаторічної антиукраїнської політики, здійсненої проросійськими силами і підконтрольними їм ЗМІ. Століття русифікації, як і агресивна русифікаторська політика, що проводилася антиукраїнською владою вже за часів незалежної України, мали значний вплив на національну ідентичність та мовну ситуацію в Україні. Навіть потерпаючи від російських обстрілів, руйнацій і вбивств мирного населення, трапляються поодинокі жителі міст і сіл, що досі вірять у гасла і наративи країни-агресора (зокрема, це стосується частини вірян, що є прихожанами храмів Української православної церкви, яка підпорядковується московському патріархату і є агентом впливу росії). Це парадокс і свідчення того, наскільки глибокими можуть бути наслідки пропаганди, колоніальної політики та культурної асиміляції. Утім, це логічний результат того, що довгий час навіть за доби незалежності українською державою і освітою керували люди, які утверджували антиукраїнську ідеологію і просували антиукраїнські закони (див., наприклад: [1]). Якщо додати сторіччя нищення і терору, які пройшов наш народ досі (перелік одних лише наказів про заборони української мови за 400 років містить понад п'ятдесят пунктів [16]), результат видається цілком логічним.

Тому поряд зі здійсненням декомунізації, про яку на згаданому «круглому столі» детально розповідав представник Українського інституту національної пам'яті в Полтавській області Олег Пустовгар, маємо потребу продуктивної і послідовно здійсненої українізації та продовження активної просвіти, що включає різні аспекти – від розвитку критичного мислення й медіаграмотності, до курсів (ресурсів, просвітницьких фільмів і мультфільмів, книжок) про історію українського народу, про героїв минулого і сьогодення, про культуру і народні ремесла для дорослих і дітей.

Тішить, що кількість просвітницьких україномовних і українознавчих ресурсів суттєво зростає. Це питома українська література, фільми і мультфільми, а також якісні переклади іншомовних продуктів українською. Варто також відзна-

чити роль у просвітництві населення істориків та краєзнавців, що, як зазначає Л. Бабенко, ведуть професійні блоги та активно «беруть участь у ток-шоу, виступах на телеканалах і радіо, ведуть авторські колонки у засобах масової комунікації, ... блоги, є авторами сценаріїв документальних та ігрових фільмів, ведучими та експертами тематичних передач на телеканалах» [4, с.112]. Не менш важливі й численні особисті блоги звичайних українців-патріотів із просвітницьким, мотиваційним контентом (як, наприклад, сторінка «Козака Михайлика» – звичайного українського хлопчика, що поширює патріотичний контент та має 97 тис. читачів [2]) чи ініціативи в рамках вшанування та збереження пам'яті про полеглих Героїв (наприклад, галерея намальованих портретів загиблих жінок-воїнів з історіями про них від О. Білозерської [15]).

Корисними є і спеціальні рубрики та проекти у рамках електронних видань – наприклад, «Україна Інкогніта» (газета «День»), «Історія» («Тиждень»), «Історична Правда» («Українська Правда»), «Усвідомлюючи себе через пам'ять» («Радіо Свобода»); сайт «Лікбез. Історичний спротив» (<http://likbez>) [4, с.112].

Стратегічно важливим, розуміємо, є і зміст та формати викладання уроків історії у школах: подальше впровадження медіаграмотності, орієнтація змісту на розвиток критичного мислення, підтримка та стимулювання участі учнів/студентів у конкурсах та проектах, що передбачають дослідження історії власного роду, країни, створення аудіо- та відеоконтенту відповідної тематики; використання креативних підходів і методик у викладанні історії й географії (інтелект-карти, освітні подорожі, сторітелінг, рольові/ерудитні форми уроків, методи тренування критичного мислення та антиманіпулятивних навичок).

Важливо підтримувати створення за бажанням учнів дослідницьких груп краєзнавчого напрямку, враховуючи інтереси дітей (пошук, збереження та поширення інформації про героїв визвольної боротьби минулого і сучасності, особливо про полеглих Героїв нинішньої війни, інформацію про видатних особистостей рідного краю тощо).

Особливої актуальності набуває навчання школярів основ міжнародного гуманітарного права [10].

Ще з дитячого садочка українська освіта має бути протиотрутою проти російської ідеології і пропаганди.

У цьому контексті варто згадати методичку «Філософія для дітей» (англ. philosophy for children, аббревіатура – P4C) – міжнародну освітню стратегію рефлексивного навчання, розроблену колективом учених університету Монклер

штату Нью-Джерсі (США) на чолі з професором Метью Ліпманом. Кінцевою метою програми є формування критичного, креативного та піклувального мислення у дітей, умінь висловлювати власні думки, аргументувати особистий погляд, ставити питання, розвивати культуру спілкування та повагу до думок інших. Ця програма активно використовується на Полтавщині в низці навчальних закладів за підтримки ПАНО ім. М. В. Остроградського, а для обміну інформацією для батьків та освітян створено спільноту у Фейсбук (<https://www.facebook.com/groups/955315897854032>).

Не менш важливими вбачаються курси та навчання зі стрес-менеджменту та когнітивного розвитку для учнів і вчителів, адже тривале перебування в умовах хронічного стресу та небезпеки впливає не тільки на фізичний стан людини, а і на її когнітивні здібності та продуктивність. Тому сучасні реалії змушують освітян наполегливо звертатися до пошуку й використання тих інструментів, які допомагають зберігати/тренувати/відновлювати власну життєстійкість та ресурсність, проживаючи стресові ситуації максимально екологічно (див.: [5, с. 254]).

Якщо говорити про післядипломну освіту педагогічних працівників, які працюють із наступними поколіннями українців – її вектори нині змінюються у бік реалізації індивідуальної освітньої траєкторії (див.: [14]), гнучкості, практичної корисності, розвитку актуальних професійних компетентностей та «м'яких» навичок педагогів.

На базі кафедри філософії і економіки освіти Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського діє обласна спеціальна дослідницька група «Інструменти ефективного навчання: когнітивний менеджмент і резильєнтність сучасного педагога» (керівник Т. Бондар), яка спрямована на розвиток когнітивної, рефлексивної та інноваційної компетентностей педагогічних працівників і об'єднує вчителів різних спеціалізацій, соціальних педагогів, психологів, викладачів. Група працює в режимі тематично-зорієнтованих мікрогруп за п'ятьма напрямками:

1. Розвиток когнітивних здібностей дитини (увага, уява, пам'ять, швидкочитання): вправи, техніки, підходи.

2. Нейропедагогіка: джерела, напрями, практичне застосування.

3. Розвиток критичного і креативного мислення: Р4С та інші курси, програми, підходи.

4. Тайм-менеджмент, методи саморозвитку та підвищення продуктивності.

5. Розвиток резильєнтності: методики, підходи, практика.

Для учасників проводяться регулярні засі-

дання, практикуми та вебінари з когнітивного менеджменту, практичної нейропедагогіки, використання типологічного підходу у роботі, симуляційні заняття з філософії для дітей М. Ліпмана. До кінця 2024 року у межах циклу онлайн-майстерок та практичних занять заплановано провести практичні інтенсиви з когнітивістики та практикуми із тайм-менеджменту і розвитку резильєнтності. Напрацюваннями група активно ділиться під час проведення обласних заходів академії, науково-практичних семінарів і вебінарів.

Крім освіти, не менш важливим використання інновацій та сучасних підходів є і в інших сферах, зокрема, у музейній галузі, оскільки музеї, як влучно відзначив В. М. Купрійчук, «як зберігачі, хранителі та транслятори культурної спадщини, належать до інституцій, які сприяють формуванню єдиного культурного простору української ідентичності» [8].

Висновки. Таким чином, актуальність комплексного підходу та вироблення стратегічних рішень щодо сучасних викликів, пов'язаних з історичною пам'яттю, ідеологією та освітою, є очевидною. Збереження історичної пам'яті та культурної спадщини, а також активна просвітницька діяльність в умовах геноциду з боку росії має відбуватися паралельно з очищенням від патернів тоталітарного минулого, продовженням українізації й деколонізації, а також протидії інформаційній та ідеологічній експансії ворога (протистояння пропаганді, русифікації, нав'язуванню культу російської культурної величч, просуванню спотворених історичних наративів). Особливу увагу варто звернути на небезпеку маніпуляцій та психологічного тиску з боку російської влади на українську молодь, яка проживає на тимчасово окупованих територіях, зокрема, на ідеологічну обробку, вилучення українських підручників та запровадження російських освітніх програм, які формують у дітей викривлене світосприйняття, мілітаризацію та нав'язування ідентичності.

Серед позитивних практик у протидії пропаганді агресора – активні освітні ініціативи, що включають розвиток критичного мислення та медіаграмотності, забезпечення ресурсами (навчальними фільмами та книжками про українську історію, героїв та культуру); навчання школярів основ міжнародного гуманітарного права; модернізація змісту та форматів уроків історії в школах; використання креативних методів; заохочення участі учнів та учениць у конкурсах та проєктах, спрямованих на дослідження історії своєї родини та країни, що мають на меті розвиток критичного мислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 15 років тюрми: СБУ повідомила про заочний вирок ексміністру Табачнику. *Радіо Свобода*. 21.03.2024. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news-tabachnyk-vorona-zaochnyy-vyrok/32871819.html>
2. Козак Михайлик : особистий блог URL : <https://www.facebook.com/MykhailoKorzhenivskyi>
3. Бадюк О., Янковський О. «Підручники ненависті»: російську літературу завозять, українську забороняють. Яку історію викладають в окупації? *Радіо Свобода*. 23.04.2024. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-rosiyska-literatura-v-okupatsiyi-choho-navchayut-shkolyariv/32916123.html>
4. Бабенко Л. Л. Історія України в інформаційному просторі та національній пам'яті: сучасні рефлексії. *Постметодика*. 2023. № 2–3. С. 107–114.
5. Бондар Т. О. Резильєнтність та інструменти когнітивного розвитку як ресурс для освіти в умовах викликів. *Україна на шляху відновлення: завдання науки і освіти в європеїзації держави* : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн-конференції (м. Київ, 17–19 травня 2023 року). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2023. С. 253–261.
6. Горlach П. У ПАРЕ визнали, що Росія здійснює культурний геноцид на українських територіях. *Суспільне. Новини*. URL : <https://suspilne.media/culture/756053-u-pare-viznali-so-rosia-zdijsnue-kulturnij-genocid-na-ukrainskih-teritoriah>
7. Гуцало Є. Ментальність орди. Київ : Видавництво Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 206 с.
8. Купрійчук В. М. Роль національної культурної спадщини у формуванні української ідентичності. *Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти* / заг. ред. В. П. Трощинського. Київ : НАДУ, 2018. С. 78–106. URL : <http://eprints.zu.edu.ua/34755/1/2.pdf>
9. Курганська І., Гринько Я. Російські геноциди. Розширена абетка колоніалізму. *Тиждень*. 12 жовтня 2023. URL : <https://tyzhden.ua/rozshyrena-abetka-rosijskoho-kolonializmu>
10. Ланевська Т. Ю. Методичні підходи до навчання школярів міжнародного гуманітарного права в умовах війни: досвід та рекомендації. *Постметодика*. 2023. № 2–3. С. 50–57.
11. Росіяни завезли до Луганщини понад 750 тисяч пропагандистських книг. *Zmina*. 7.09.2023. URL : <https://zmina.info/news/rosiyanu-zavezly-do-luganshhyny-ponad-750-tysyach-propagandystskiyh-knyg/>

12. Росіяни на ТОТ сході України знищили майже всю українську літературу. *Центр національного спротиву*. 14.11.2023. URL : <https://sprotyv.mod.gov.ua/rosiyanu-na-tot-shodu-ukrayiny-znyshhyly-majzhe-vsyu-ukrayinsku-literaturu/>

13. Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації : монографія / авторський колектив ; кер. О. М. Рудакевич. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 256 с.

14. Стрельников В., Сметана І., Солодовник В. Курси підвищення кваліфікації як ресурс для проектування та реалізації індивідуальної освітньої траєкторії педагога в умовах війни. *Імідж сучасного педагога*. 2023. № 6 (213). С. 37–47. URL : <http://isp.poiippo.pl.ua/article/view/290133/284852>

15. Українські Героїні, полегли на війні : фотоальбом // Олена Білозерська URL : <https://www.facebook.com/media/set?vanity=bilozerska&set=a.6929143247143317>

16. Як боролися з українською мовою. Хроніка заборон за 400 років. *Історична правда*. 2012. 3 липня. URL : <https://www.istpravda.com.ua/digest/2012/07/3/89519/>

REFERENCES

1. 15 rokiv tyurmy: SBU povidomyla pro zaochnyi vyrok eksministru Tabachnyku (2024, March 21). [15 years in prison: The SBU reported a sentence in absentia for former minister Tabachnyk]. *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-tabachnyk-vorona-zaochnyy-vyrok/32871819.html> [in Ukrainian].
2. Kozenivskyi, M. (n.d.). Kozak Mykhailyk: osobystyi bloh [Kozak Mykhaylyk: Personal blog] *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/MykhailoKorzhenivskyi> [in Ukrainian].
3. Badyuk, O., & Yankovskyi, O. (2024, April 23). «Pidruchnyky nenavysti»: Rosijsku literaturu zavozjat', ukrains'ku zaboroniajut' ["Textbooks of hatred": Russian literature is imported, Ukrainian is banned]. *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-rosiyska-literatura-v-okupatsiyi-choho-navchayut-shkolyariv/32916123.html> [in Ukrainian].
4. Babenko, L. L. (2023). Istoriya Ukrayiny v informatsijnomu prostori ta natsionalnij pamiaty: Suchasni refleksiyi [The history of Ukraine in the information space and national memory: Contemporary reflections]. *Postmetodyka*, 2–3, 107–114 [in Ukrainian].
5. Bondar, T. O. (2023). Rezylyentnist' ta instrumenty kognityvnoho rozvytku yak resurs dlya osvity v umovakh vyklykiv [Resilience and cognitive development tools as a resource for education in challenging conditions]. *Ukrayina na*

shlyakhu vidnovlennia: Zavdannya nauky i osvity v yevropeizatsiyi derzhavy. Kyiv: Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrayiny, 253-261 [in Ukrainian].

6. Horlach, P. (2024, May 28). UPARE vyznaly, shcho Rosiya zdiysnyuye kulturnyi genotsyd na ukrayinskykh terytoriyakh [PACE recognized that Russia is committing cultural genocide on Ukrainian territories]. *Suspilne. Novyny*. URL : <https://suspilne.media/culture/756053-u-pare-viznaly-so-rosia-zdiysnue-kulturnij-genocid-na-ukrainskih-teritoriah> [in Ukrainian].

7. Hutsalo, Ye. (2007). *Mental'nist' ordy* [The mentality of the horde]. Kyiv: Vydavnytstvo Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiya" [in Ukrainian].

8. Kupriichuk, V. M. (2018). Rol' natsional'noi kulturnoi spadshchyny u formuvanni ukrayinskoï identychnosti [The role of national cultural heritage in forming Ukrainian identity]. In *Formuvannya ukrayinskoï identychnosti v umovakh suchasnykh vyklykiv: Teoretychni i politychni aspekty* [Formation of the Ukrainian Identity in the Context of Modern Challenges: Theoretical and Political Aspects: monograph]. Kyiv: Natsional'na akademiya derzhavnoho upravlinnya, 78–106. URL : <http://eprints.zu.edu.ua/34755/1/2.pdf> [in Ukrainian].

9. Kurhans'ka, I., & Hryn'ko, Ya. (2023, October 12). Rosiis'ki henotsydy: Rozshyrena abetka kolonializmu [Russian genocides: An extended alphabet of colonialism]. *Tyzhden*. URL : <https://tyzhden.ua/rozshyrena-abetka-rosijskoho-kolonializmu> [in Ukrainian].

10. Lanevs'ka, T. Yu. (2023). Metodychni pidkhody do navchannya shkolyariv mizhnarodnoho humanitarnoho prava v umovakh viiny: Dosvid ta rekomendatsiyi [Methodological approaches to teaching international humanitarian law to schoolchildren during the war: Experience and recommendations]. *Postmetodyka*, 2–3, 50–57 [in Ukrainian].

11. Zmina. (2023, September 7). Rosiiany zavezlyat' do Luhanshchyny ponad 750 tysiach propahandysts'kykh knykh [Russians imported over 750 thousand propaganda books to Luhansk region]. *Zmina*. URL : <https://zmina.info/news/rosiiany-zavezly-do-luganshhyny-ponad-750-tysyach-propagandysts'kykh-knykh/> [in Ukrainian].

12. Rosiiany na TOT skhodu Ukrayiny znyshchyly majzhe vs'yu ukrayins'ku literaturu (2023, November 14). [Russians on the temporarily occupied territories in eastern Ukraine

destroyed almost all Ukrainian literature]. *Tsentr natsional'noho sprotyvu*. URL : <https://sprotyv.mod.gov.ua/rosiiany-na-tot-shodu-ukrayiny-znyshchyly-majzhe-vsyu-ukrayinsku-literaturu/> [in Ukrainian].

13. Rudakevych, O. M., & author team. (2015). Svitohlyadni ta sotsiokul'turni zasady formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi [Worldview and sociocultural foundations for forming the modern Ukrainian nation]. Ternopil: TNEU. [in Ukrainian].

14. Strel'nikov, V., Smetana, I., & Solodovnyk, V. (2023). Kursy pidvyshchennya kvalifikatsiyi yak resurs dlya proektuvannya ta realizatsiyi individual'noyi osvitynoyi traektoriyi pedahoha v umovakh viiny [Qualification courses as a resource for designing and implementing an individual educational trajectory for teachers in wartime]. *Imidzh suchasnoho pedahoha*, 6(213), 37–47. URL : <http://isp.poippo.pl.ua/article/view/290133/284852> [in Ukrainian].

15. Bilozerska, O. (n.d.). Ukrayins'ki Heroini, polehli na viyni: Fotoal'bom [Ukrainian heroines who fell in the war: A photo album]. *Facebook*. URL : <https://www.facebook.com/media/set?vanity=bilozerska&set=a.6929143247143317> [in Ukrainian].

16. Yak borolysya z ukrayins'koyu movoyu: Khronika zaboron za 400 rokiv (2012, July 3). [How they fought against the Ukrainian language: A 400-year chronicle of bans]. *Istorychna Pravda*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/digest/2012/07/3/89519/> [in Ukrainian].

Цитувати: Бондар Т. О., Зелюк В.В. Пам'ять, ідеологія, освіта: уроки минулого для стратегій майбутнього. *Постметодика*. 2024. № 2 (143). С. 5–11.

Bondar T. O., Zeliuk V.V. (2024). Pam'jatj, ideologhija, osvita: uroky mynuloghho dlja strateghij majbutnjoghho. [Memory, ideology, education: lessons from the past for future strategies]. *Postmetodyka*. 2 (143). 5-11. [in Ukrainian] URL: <https://ed.pano.pl.ua/handle/022518134/1864>